

نگرشی بر نگارش های کلامی (۴)

الأبحاث المفيدة في تحصيل العقيدة

حمید عطائی نظری

استادیار گروه فلسفه و کلام پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

حسن بن یوسف بن علی بن مطهر (ت ۶۴۸-م ۷۲۶ ق)، معروف به علامه حلی، از برجسته ترین متکلمان امامی حوزه حله به شمار می آید که با نگارش آثار کلامی پرشمار در موضوعات مختلف عقیدتی، نقش مهمی در تبیین و گسترش کلام امامیه در عصر خودش ایفا نمود. نگاشته های کلامی علامه از حیث هدف نگارش، حجم و سطح طرح مباحث و مخاطبان گوناگون اند. پاره ای از آنها همچون الأبحاث المفیده فی تحصيل العقیده رساله های کم حجمی هستند که علامه در آنها از حد طرح اصل عقیده فراتر رفته و ضمن بیان مختصر اقوال مشهور در هر مسأله، به نقل عقیده مختار و ادله منتخب خود پرداخته است.

۱. برخی از آنها همچون (بخش کلامی) رساله واجب الاعتقاد و نیز رساله موسوم به باب حادی عشر (باب یازدهم کتاب منهاج الصلاح فی اختصار المصباح) رساله هایی بسیار مختصرند از گونه اعتقادنامه ها که در آنها عمدتاً اصل دیدگاههای اعتقادی امامیه مجال طرح یافته و به ادله و اقوال مختلف در هر مبحث پرداخته نشده است. هدف علامه از نگارش این نوع رساله ها بیان چکیده اعتقادات شیعی برای عموم شیعیان بوده است و به همین سبب از طرح مباحث فنی دانش کلام به طور کامل خودداری کرده است.

۲. پاره ای دیگر رساله های کم حجمی هستند که در سطح علمی بالاتری نگارش یافته و علامه در آنها از حد طرح اصل عقیده فراتر رفته و ضمن بیان مختصر اقوال مشهور در هر مسئله، به نقل عقیده مختار و ادله منتخب خود پرداخته است. رساله هایی همچون نهج المسترشدين و الأبحاث المفیده فی تحصيل العقیده و الرسالة السعدیة در زمره این دست آثارند که غرض علامه از نگارش آنها تحریر مسائل کلامی به شیوه ای مختصر برای محصلان و کلام آموزان مبتدی بوده است.

۳. بعضی دیگر از مکتوبات کلامی علامه حلی آثاری با حجمی متوسط است و برای آن دسته از دانشجویان کلام امامی که از سطح ابتدایی گذر کرده اند و با مقدمات دانش کلام آشنا شده اند نوشته شده است. علامه در این نگاشته ها، مسائل را با بسط بیشتری مطرح کرده، اقوال گوناگون و ادله مختلف حائز اهمیت در هر مسئله را برشمرده و در پایان رأی برگزیده خودش را به اثبات رسانده است. طبعاً در این قبیل آثار، مسائل و موضوعات کلامی بیشتری هم نسبت به دو دسته پیشگفته مطرح گردیده و مورد بحث قرار گرفته است. برای مثال کتاب تسلیک النفس باید در همین طبقه از نگاشته های علامه در نظر گرفته شود.

۴. دسته چهارم از تألیفات کلامی علامه، کتاب هایی است با حجمی قابل توجه که مباحث کلامی

چکیده:

علامه حلی از برجسته ترین متکلمان امامی حوزه حله بشمار می آید که با نگارش آثار کلامی پرشمار در موضوعات مختلف عقیدتی، نقش مهمی در تبیین کلام امامیه در عصر خودش ایفا نمود. نگاشته های کلامی علامه از حیث هدف نگارش، حجم و سطح طرح مباحث و مخاطبان گوناگون اند. پاره ای از آنها همچون الأبحاث المفیده فی تحصيل العقیده رساله های کم حجمی هستند که علامه در آنها از حد طرح اصل عقیده فراتر رفته و ضمن بیان مختصر اقوال مشهور در هر مسأله، به نقل عقیده مختار و ادله منتخب خود پرداخته است. نویسنده در نوشتار حاضر به معرفی رساله کلامی به نسبت مختصر علامه حلی موسوم به الأبحاث المفیده فی تحصيل العقیده پرداخته و برخی از ویژگی های آن را برمی شمارد. وی مطالب شایان توجه پیرامون این رساله را در قالب چند مبحث ارائه می نماید: نام و صحت انتساب رساله، نسخ خطی، شروح، چاپ ها، ارزیابی چاپ های اثر، ساختار و محتوای رساله.

کلیدواژه:

الأبحاث المفیده فی تحصيل العقیده، رساله کلامی، علامه حلی، آثار کلامی، کلام امامیه، اعتقادات امامیه، اعتقادات شیعه، عقاید شیعه.

در آنها به نحو نسبتاً مفصل، در سطحی تخصصی بیان شده است. در این گونه آثار، هم فروعات کلامی و هم اقوال و ادله موافقان و مخالفان در هر مسئله تبیین شده است. قصد علامه از تألیف این کتب، بررسی و تقریر مسائل کلامی برای محققان کلام پژوه بوده است. برای نمونه می‌توان از مناهج الیقین علامه حلی یاد کرد که کتابی تخصصی در دانش کلام است.

۵. در میان نگارش‌های کلامی علامه آثاری نیز یافت می‌شوند که وی در آنها به نحو مبسوط و در سطحی بسیار تخصصی و کلان به تشریح مسائل کلامی دست یازیده است. این کتاب‌ها به هیچ وجه صبغه آموزشی نداشته و آثاری کاملاً تحقیقی و فنی در دانش کلام محسوب می‌شوند. طبعاً مخاطب علامه در این کتاب‌ها هم متخصصان و خبرگان دانش کلام اسلامی است. کتاب کبیر علامه حلی در علم کلام با عنوان *نهاية المرام في علم الكلام* نمونه بارزی از این دست از آثار کلامی اوست که وی در بسیاری از آثار دیگر خود، خواننده را برای آگاهی از تفصیل مطالب به این کتاب ارجاع می‌دهد.

۶. گونه‌ای دیگر از نگاه‌ها به کلامی علامه عبارت است از آثاری که برخلاف اقسام پیشین که در آنها به انحاء مختلف و در سطوح متفاوت یک دوره کامل دانش کلام شیعی تقریر شده است، تنها در خصوص یک یا چند موضوع خاص کلامی مثل امامت به نگارش درآمده است. کتاب‌های *مِنهاج الكرامة*، *الألفین*، *نهج الحق* و *كشف الصدق* و *كشف الیقین في فضائل أمير المؤمنين (ع)* در همین سنخ از آثار علامه قابل ذکر است.

در کنار آثار پیشگفته، دو دسته تألیفات دیگر هم در میان نوشته‌های کلامی علامه قابل شناسایی است که البته ماهیتی غیر مستقل دارند:

۷. کتاب‌هایی که به عنوان شرح بربیک متن کلامی موجز به رشته تحریر درآمده‌اند؛ شروعی همچون *كشف المراد في شرح تجريد الاعتقاد* و *انوار الملكوت في شرح الياقوت و معارج الفهم في شرح النظم* و *كشف الفوائد في شرح قواعد العقائد*. روشن است که قصد علامه از نگارش این آثار، ایضاح و تبیین عبارات و مطالب یک متن کلامی مهم دیگر از خودش یا دیگر متکلمان بوده است.

۸. پرسش و پاسخ‌ها یا استفتائات اعتقادی که در آنها علامه بر حسب پرسش‌های مطرح شده و نیز سطح دانش پرسنده، به بیان دیدگاه‌های خود در خصوص مسائل کلامی پرداخته است و شخص پرسشگر، مجموعه آن سؤال‌ها و جواب‌ها را تدوین کرده است. از این گونه آثار است: *أجوبة المسائل المهنية و مسائل ابن زهره*.

معرفی رساله *الأبحاث المفيدة في تحصيل العقيدة*

در این نوشتار به طور خاص به معرفی یکی از رساله‌های کلامی به نسبت مختصر علامه حلی موسوم به *الأبحاث المفيدة في تحصيل العقيدة* می‌پردازیم و برخی از ویژگی‌های آن را برمی‌شماریم. مطالب شایان توجه در خصوص این رساله در چند بخش زیر تقدیم می‌گردد.

۱. نام و صحت انتساب رساله

علامه حلی در خلاصه الأقوال^۱ و همچنین در اجازه‌ای که برای مهنا بن سنان صادر کرده است^۲، از این رساله در زمره آثار کلامی خودش نام برده است؛ بنابراین تردیدی در صحت انتساب این اثر به او نیست. اگرچه علامه در اجازه‌اش به مهنا بن سنان از این رساله زیر عنوان «*الأبحاث المفيدة في تحقيق العقيدة*» یاد کرده است^۳، با توجه به اینکه هم‌در خلاصه الأقوال و همچنین در مقدمه این اثر - بنا بر دو نسخه‌ای که هم اکنون در دسترس دارم (نسخه مجلس و کتابخانه حکیم) - به صراحت از آن با عنوان «*الأبحاث المفيدة في تحصيل العقيدة*» نام برده است. به نظر می‌رسد که به احتمال قوی، نام صحیح این رساله همان «*الأبحاث المفيدة في تحصيل العقيدة*» باشد. در این صورت احتمالاً آنچه که در اجازه به مهنا بن سنان آمده - بر فرض اینکه در اصل اجازه هم چنین بوده باشد و خطای کاتب یا مصحح در کار نباشد - سهوی است که بر قلم علامه بزگوار رفته است. شاهد دیگر بر این مدعا آن است که رساله *الأبحاث المفيدة* در سرشت و ذات خود نگاه‌ها به آموزشی است، نه تحقیقی و چندان تخصصی. بنابراین گویی عنوان «*تحصيل عقیده*» متناسب‌تر با ماهیت این رساله باشد تا «*تحقیق عقیده*».

در دست‌نوشته‌های بازمانده از رساله *الأبحاث المفيدة*، ظاهراً نشانی

۱. حلی، حسن بن یوسف؛ خلاصه الأقوال في معرفة الرجال؛ تحقیق: جواد قیومی؛ مؤسسه النشر الفقهی، قم، ۱۴۱۷ق، ص ۱۱۱.
 ۲. همو، أجوبة المسائل المهنية؛ تصحیح: محی‌الدین الممقانی؛ مطبعة الخيام، قم، ۱۴۰۱ق، ص ۱۵۶. نیز نگریه همین اجازه را در: مجلسی، محمدباقر؛ بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار؛ مؤسسة الوفاء، چاپ دوم، بیروت، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۴، ص ۱۴۸.
 ۳. همان. نیز نگریه به: الطباطبائی، السيد عبدالعزیز؛ مكتبة العلامة الحلی؛ مؤسسة آل البيت (ع) لإحياء التراث، قم، ۱۴۱۶ هـ، ص ۲۵ و ۲۲۳؛ سبحانی، جعفر؛ رسائل و مقالات؛ مؤسسة الإمام الصادق (ع)، الطبعة الثانية، قم، ۱۳۸۳ش، ج ۱، ص ۳۴۰؛ معجم التراث کلامی، مؤسسة الإمام الصادق (ع)، قم، ۱۴۲۳ش، ج ۱، ص ۱۰۰.

از زمان نگارش آن دیده نمی‌شود و از این رو، تاریخ تألیف این رساله به طور دقیق دانسته نیست. تنها از ارجاع‌هایی که علامه در این رساله به دو کتاب دیگرش، یعنی *مناهج الیقین*^۴ (تألیف شده در ۶ ربیع الآخر سال ۶۸۰ق) و *الأسرار الخفیة*^۵ (نوشته شده در همان حوالی سال ۶۸۰ق)^۶ داده است، می‌توان دریافت که وی این رساله را پس از سال ۶۸۰ق نگاشته است. علامه در موضعی از رساله نیز خواننده را برای تفصیل روایات مربوط به امامت حضرت علی (علیه السلام) به سایر «کتاب‌های کلامی / کُتُبنا الکلامیة» خودش که پیش از این نوشته ارجاع داده است.^۸ با توجه به تعبیر جمع «کُتُب»، معلوم می‌شود به احتمال زیاد علامه قبل از نگارش رساله *الأبحاث المفیده*، *سوی از مناهج الیقین* و *الأسرار الخفیة* (که از این، کتابی فلسفی است و هیچ در آن بحثی از امامت نشده است)، آثار کلامی دیگری نیز که حاوی روایات دال بر امامت حضرت می‌شده نوشته بوده است.

۲. نُسَخ خَطّی

از رساله *الأبحاث المفیده* في تحصیل العقیده دست‌کم سه نسخه خطی موجود است:

۱. نسخه کتابخانه ملی ایران به شماره ۱۹۴۶/۴ به خط محمّد جواد بن کلبعلی بن جواد کاظمی که در تاریخ ۱۰۹۰ هجری قمری کتابت شده است.

۲. نسخه موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۷۴۱۳، که دست‌نوشتی متأخر (احتمالاً حدود قرن دوازده و سیزده هجری قمری) است، ولی تاریخ دقیق کتابت آن معلوم نیست.^۹

۳. نسخه کتابخانه عمومی آیه الله حکیم نجف به شماره ۵۹۹، این نسخه به خط ادیب خبیر شیخ محمّد بن طاهر السّماوی در سال ۱۳۳۵ هجری قمری کتابت شده است.^{۱۱}

۴. نگرید: جلی، حسن بن یوسف؛ *الأبحاث المفیده* في تحصیل العقیده: تحقیق واعداد: سی. ج. یعقوب جعفری؛ مجله کلام، پائیز ۱۳۷۱ هجری شمسی، سال اول، شماره ۳، صص ۳۱، ۳۲، ۳۵. ارجاعات بعدی به این رساله در طول مقاله همگی به همین چاپ ازان است.

۵. اشمنتکه؛ اندیشه‌های کلامی علامه حلی؛ ترجمه احمد نمایی؛ بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۸ ش، صص ۵۴-۵۵.

۶. نگرید: جلی، حسن بن یوسف؛ *الأبحاث المفیده* في تحصیل العقیده: ص ۳۹. مُصَحَّح رساله در مقدمه‌اش (ص ۲۳، ستون دوم، بند نخست) آورده که «علامه در این کتاب، از میان مصنفات خود تنها از مناهج الیقین نام می‌برد؛ ظاهراً ارجاع علامه به کتاب *الأسرار الخفیة* از چشم ایشان پوشیده مانده است.

۷. اشمنتکه، اندیشه‌های کلامی علامه حلی، ص ۶۳. ۸. «... و غیر ذلك مما ذکرناه في کُتُبنا الکلامیة». جلی، حسن بن یوسف؛ *الأبحاث المفیده* في تحصیل العقیده: ص ۳۹، ستون نخست، سطر آخر.

۹. نگرید: درایتی، مصطفی؛ فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فَنَخَا)؛ سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۹۰ ش، ج ۱، ص ۳۰۳.

۱۰. نگرید: اشمنتکه، الهیات علامه حلی (Schmidtke, Sabine. *The Theology of al-'Allama al-Hilli* (d. 726/1325). Berlin: Klaus Schwarz, 1991)، ص ۷۴. در ترجمه این اثر به قلم آقای احمد نمایی زیر عنوان «اندیشه‌های کلامی علامه حلی»، ص ۷۵، س ۴، به اشتباه شماره نسخه ۵۵۹ ذکر شده است.

۱۱. برای مشخصات تفصیلی نسخه رک به:

<http://alshakeemlib.org/WebPages/Autograph.aspx?filterword=%D8%A7>

۳. شرح

در مقایسه با نهج‌المسترشدين که کتابی در رده رساله‌های تحقیقاتی است، بر رساله‌های تحقیقاتی شروح بسیار کمتری نوشته شده است که این امر حاکی از اقبال کمتر دانشوران شیعی به این اثر کلامی است. طبق گزارش‌ها، نخستین شرح برای رساله را ناصرالدین بن ابراهیم حدّاد عاملی^{۱۳} (م ۸۵۳ ق) زیر عنوان «الدُّرَةُ النُّضِيدَةُ فِي شَرْحِ الْأُبْحَاثِ الْمُفِيدَةِ» در حله نگاشته است. این شرح به سبک «قال أقول» نوشته شده و تألیف آن در بیست و شش روز، از ۲۸ شعبان تا ۲۴ رمضان ادامه داشته است.^{۱۴} شرح نامبرده تاکنون منتشر نشده است، ولی هم اکنون دو نسخه از آن می‌شناسیم:

۱. نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۱۳ مورخ قرن نهم هجری قمری که از میانه و انجام افتادگی دارد.

۲. نسخه کتابخانه ملی ملک به شماره ۲۶۴۱/۲ مورخ ۱۲۷۶ هجری قمری که ظاهراً از روی نسخه آستان قدس رضوی کتابت شده است.^{۱۴}

در برخی از منابع^{۱۵} از شرح دیگری بر رساله‌های تحقیقاتی به دست حاج ملاهادی سبزواری (م ۱۲۸۹ ق) یاد شده است که البته صحّت و سقم چنین انتسابی نیازمند تحقیق و بررسی نسخه است (گرچه بعید به نظر

۱۲. نام شارح در آقا بزرگ تهرانی؛ الذریعة إلى تصانیف الشيعة؛ دارالأضواء، بیروت، ۱۴۰۳ هـ، ج ۱۳، ص ۵۷؛ الشیخ ناصر بن ابراهیم البویهی الأحسانی العاملی» در موسوعة طبقات الفقهاء، مؤسسة الإمام الصادق (ع)، قم، ۱۴۱۸ هـ، ج ۹، ص ۲۹۰؛ معجم طبقات المتکلمین، مؤسسة الإمام الصادق (ع)، قم، ۱۴۲۵ ق، ج ۳، ص ۲۴۹ - ۲۵۰؛ ناصر بن ابراهیم بن صباغ البویهی الأحسانی العاملی العینانی» ثبت شده است. اما در اعیان الشیعة؛ سید محسن امین؛ تحقیق: حسن المؤمن، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ ق، ج ۹، ص ۱۷۸ به صورت «الشیخ محمد حسن بن ناصرالدین ابراهیم الحداد العاملی» و در پشت نسخه این اثر در آستان قدس رضوی بنا به نقل سید محسن امین در اعیان الشیعة (همان صفحه) «ابومحمد حسن بن ناصرالدین ابراهیم الحداد العاملی» آمده است؛ و کتب علی ظهر نسخه ما صورت: کتاب الدرّة النضیّدة فی شرح الأبْحَاثِ الْمُفِيدَةِ تصنیف الشیخ الإمام الفاضل الكامل أنموذج السلف بقية الخلف عین اعیان الروان عز الملة والدين أبو محمد حسن بن ناصرالدین ابراهیم الحداد العاملی». سید محسن امین در اعیان الشیعة، ج ۵، ص ۳۲۱ شرح حال مستقلی ذیل نام «الشیخ عزالدین ابومحمد الحسن بن ناصر بن ابراهیم الحداد العاملی» آورده است. علامه سید عبدالله شرف الدین بر آن است که به احتمال قوی «الشیخ عزالدین ابومحمد الحسن بن ناصر بن ابراهیم الحداد العاملی» همان «الشیخ محمد حسن بن ناصرالدین ابراهیم الحداد العاملی» صاحب الدرّة النضیّدة فی شرح الأبْحَاثِ الْمُفِيدَةِ است و تفاوت در اسم پدر - که در یکی «ناصر بن ابراهیم» و در دیگری «ناصرالدین ابراهیم» ذکر شده است - ناشی از اشتباه کتابت است. نگرید: مع موسوعات رجال الشیعة؛ تحقیق: مؤسسه تراث الشیعة؛ الطبعة الأولى، قم، نشر مؤسسه تراث الشیعة، ۱۳۹۱ ش، الجزء الثاني، ص ۴۷۰. گفتنی است که در کتاب الهیات علامه حلی (The Theology of al-Allama al-Hilli)، ص ۷۴ اسم شارح به جای «ناصر» به اشتباه «نصیر» ضبط شده است. در ترجمه این اثر، ن. ک: اشمیتکه، اندیشه‌های کلامی علامه حلی، ص ۷۵، س ۵) غلط دیگری به این اشتباه افزوده شده و به جای «أحسانی»، «أشعری» نوشته شده است و در مجموع نام شارح به «نصیر بن ابراهیم الأشعری» [!؟] تصحیف شده است. برای شرح حال شیخ ناصرالدین بن ابراهیم حدّاد عاملی ن. ک به: آقا بزرگ تهرانی؛ طبقات أعلام الشیعة؛ دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۳۰ ق، ج ۶، ص ۱۴۳، ۱۴۴؛ موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۹، ص ۲۹۰؛ معجم طبقات المتکلمین، ج ۳، صص ۲۴۹ - ۲۵۰؛ کحالة، عمر رضا؛ معجم المؤلفین؛ دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۳۷۶ ق، ج ۱۳، ص ۶۷.

۱۳. این تاریخ بنا به گزارش علامه سید محسن امین، در پشت نسخه این اثر محفوظ در آستان قدس رضوی به نقل از مؤلف نوشته شده است: «صورة ما كتبه المصنف على نسخته ابتدأت في تصنيفه ثامن عشرين شعبان و فرغت في اربع عشرين رمضان». (أعيان الشیعة، ج ۹، ص ۱۷۹). در فهرست فخری برخلاف آنچه که در اعیان الشیعة آمده، تاریخ تألیف رساله به جای ۲۸ شعبان تا ۲۴ رمضان، ۱۸ شعبان تا ۱۴ رمضان درج شده است. نگرید: درایتی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، ج ۱۴، ص ۳۹۳.

۱۴. نگرید: درایتی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، ج ۱۴، صص ۳۹۲ - ۳۹۳.

۱۵. آقا بزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۱، ص ۶۳، ج ۱۳، ص ۵۷؛ امین، اعیان الشیعة، ج ۵، ص ۴۰۴؛ الطباطبائی، مکتبه العلامه الحلی، ص ۲۶؛ حبیب‌آبادی، محدث‌علی، مکالم الأثر، نفاس مخطوطات اصفهان، اصفهان، ۱۳۶۴ ش، ج ۲، ص ۴۵۹؛ موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۳، ص ۶۸۵؛ معجم طبقات المتکلمین، ج ۵، ص ۲۱۱؛ معجم التراث کلامی، ج ۱، ص ۱۰۰؛ اشمیتکه، اندیشه‌های کلامی علامه حلی، ص ۷۵؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲، ص ۳۶۴؛ سبحانی، رسائل و مقالات، ج ۱، ص ۳۴۰.

می‌رسد حاج ملاهادی سبزواری صدرائی مشرب، به شرح یک رساله کلامی از علامه حلی با بن‌مایه‌های معتزلی تمایلی داشته بوده باشد). علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی به نسخه‌ای از این شرح مؤرخ ۱۲۷۳ هجری قمری محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی اشاره کرده است.^{۱۶}

۴. چاپ‌ها

رساله موجز الأبحاث المفيدة - که تنها حجمی حدود ۸۵۰۰ کلمه دارد - تا کنون دو بار به چاپ رسیده است:

۱. این رساله نخستین بار در سال ۱۳۷۱ هجری شمسی به کوشش آقای شیخ یعقوب جعفری (ی. ج) ۱۷ در مجله کلام (وابسته به مؤسسه امام صادق (ع)) ص ۲۲ - ۴۰ منتشر شد. مصحح در مقدمه رساله به سه نسخه پیشگفته رساله اشاره کرده است، اما مشخص نکرده که در ویراست خود، از کدام یک از این دست‌نوشت‌ها استفاده نموده است. متأسفانه این ویراست فاقد هرگونه نسخه بدل است و احتمال می‌رود که تنها بر اساس یک نسخه فراهم آمده باشد.

۲. چندی پیش نیز طبع تازه‌ای از این رساله به دست آقای شیخ محمدرضا انصاری قمی در کتاب عقیده الشیعة، ج ۲ (القسم الثانی)، ص ۶۱۵ - ۶۵۰ ارائه شد.

۵. ارزیابی چاپ‌های اثر

در یک ارزیابی کلی، هر دو چاپی که تا کنون از این رساله عرضه شده است، فاقد ویژگی‌های اساسی یک ویراست انتقادی عالمانه بوده و هیچ‌یک، ویراستی صحیح و استوار از اثر به شمار نمی‌آید. طبع اخیر این رساله به دست آقای شیخ محمدرضا انصاری قمی متأسفانه آکنده از اغلاط و افتادگی‌هاست و به طور کلی از حیث ارتفاع ساقط است!^{۱۸} بنابراین محققان کلام پژوه باید تا آنجا که میسر است از رجوع و ارجاع به این چاپ خودداری کنند. ویراست نخست این اثر که در مجله کلام منتشر شده است نیز گرچه از طبع دوم آن در کتاب عقیده الشیعة - که ذکر خیرش رفت - به مراتب بهتر است، شوربختانه همراه با اغلاط و اشکالاتی است که در ادامه به پاره‌ای از آنها اشاره می‌شود.^{۱۹} ابتدا ضبط (غلط) کلمات به‌گونه‌ای که در متن چاپی آمده است درج می‌گردد و پس از آن، صورت صحیح آنها ذکر می‌شود:

۱. ص ۲۴، ستون نخست، سطر ۸: فهذه الرسالة ← و بعد فهذه الرسالة.

۲. ص ۲۴، ستون دوم، سطر ۲: إذا ثبت الوجود مشترك ثبت انه زائد وللزم

اشترک الحقائق في خصوصياتها ← زائد وإلا للزم.

۳. همان، سطر ۸: إن الوجود عندهم زائد على المهيبة وانه أخص من الوجود ← الثبوت.

۱۶. آقا بزرگ تهرانی، الذريعة إلى تصانيف الشيعة، ج ۱۳، ص ۵۷.

۱۷. در صفحه عنوان چاپ رساله، نام مُصحح به صورت اختصاری «ی - ج» درج شده است. اما حضرت آیت‌الله سبحانی از این نشانی اختصاری، رمزگشایی کرده! و به صراحت از آقای شیخ یعقوب جعفری به عنوان مصحح این رساله نام برده‌اند: «قمنا بنشر هذه الرسالة بتحقيق العلامة الشيخ يعقوب الجعفري على صفحات مجلة علم الكلام». رسائل و مقالات، ج ۱، ص ۳۴۰.

۱۸. ارزیابی تفصیلی تصحیح این چاپ از رساله را نگرید در مقاله‌ای که زیر عنوان «بازی با تأثرات کلامی شیعه: نقدی بر کتاب عقیده الشیعة» نگاشته‌ام و در همین شماره از مجله آینه پژوهش به چاپ رسیده است.

۱۹. در سنجش تصحیح این طبع از رساله، از نسخه موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۷۴۱۳ بهره برده‌ام.

۴. همان، سطر ۹: و این‌ها هي ثابتة أودات و عرض و جوهر و سواد ← و هي.

۵. همان، سطر ۱۸: فيلزم التناهي في المعدومات ← المعدومات.

۶. ص ۲۵، ستون اول، سطر ۱: أمام الحرمين ← إمام الحَرَمَيْنِ.

۷. ص ۲۶، ستون دوم، سطر ۱۵: التأليف و المحاوره ← التأليف و المُجَاوَرَة.

۸. همان، سطر ۲۱: و اعلم أن هذه الأدلة أظهر فساداً من ان تفتقر إلى بيان الجواهر مدرکه لمسأ و حساً و هو ضروري ← إلى بيان الجواهر مدرکه لمسأ و حساً.

۹. ص ۲۷، ستون اول، سطر ۶: اللازم باطل فالمزوم مثله ← فالمزوم.

۱۰. ص ۳۱، ستون اول، سطر ۳: مختلف أما باختلافه لمعلوم في ذات أو في الاعتبار ← إمّا باختلافه.

۱۱. ص ۳۳، ستون اول، سطر ۲۲: و آخرون قالوا أنه نفسه الماهية ← إنه نفس الماهية.

آنچه گذشت تنها شماری اندک از اشکالات و اغلاط و ایراست رساله الأبحاث المفيدة في تحصيل العقيدة چاپ شده در مجله کلام بود. در این تصحیح، نادرستی‌ها و آشفتگی‌های ویرایشی قابل توجهی نیز مشاهده می‌شود که گمان می‌کنم حاجتی به ذکر آنها نباشد.

با توجه به آنچه بیان شد روشن گشت که دو طبع در دسترس این رساله در حال حاضر، هیچ یک مقبول و مطبوع نیست و باید ویراستی تازه از این رساله و جیزو در عین حال عزیز عرضه نمود.

۶. ساختار رساله

از حیث ساختار، رساله الأبحاث المفيدة از هشت فصل کلی تشکیل شده که هر یک در ذیل خود، مشتمل بر چند مبحث است. گرچه این رساله در ظاهر، چهارچوبی خاص خود برای طرح مباحث دارد، همانند بیشتر نگاشته‌های کلامی علامه، در تنظیم و ترتیب بیان مطالب، به طور کلی از ساختار ویژه کتب نگارش یافته در سبک مکتب کلام فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی پیروی کرده است. یعنی مباحث در دو بخش کلی الهیات به معنی الأعم (که در این رساله عبارت است از سه فصل نخست

آن که شامل مباحث کلی مربوط به وجود عام و جواهر و اعراض می‌شود) و الهیات به معنی الأخص (درباره شناخت خداوند و سایر احکام مربوط به او، که در این رساله پنج فصل آخر آن را تشکیل می‌دهد) تدوین یافته است. ترتیب فصول رساله الأبحاث المفيدة و مباحث مطرح در ذیل آنها به شرح زیر است:

فصل اول: درباره امور عامه. (شامل هفت مبحث مهم در خصوص احکام کلی «وجود» و ویژگی‌های آن).

فصل دوم: درباره جواهر. (مشتمل بر هفت مبحث در خصوص احکام جواهر).

فصل سوم: درباره اعراض. (حاوی بیست مبحث در باب احکام اعراض). این فصل درازدامن‌ترین فصل این رساله است.

اختصاص داده و مباحث بیشتری در آنها مجال طرح یافته، حال آنکه در سه فصل آخر مباحث راجع به بُبُوت و امامت و معاد با اختصار بسیار نوشته شده و تقریباً روی هم رفته فقط یک ششم از حجم کل رساله را تشکیل داده است.

۷. محتوای رساله

چنان که بیان شد، رساله - الأبحاث المفيدة في تحصيل العقيدة نگاشته‌ای نسبتاً کوتاه است که در آن یک دوره دانش کلام امامی به اجمال تحریر شده است. علامه در پایان این رساله از آن به عنوان «مقدمه» یاد کرده است: «ولیکن هذا آخر ما أردنا ذكره في هذه المقدمة». این تعبیر حکایت از آن دارد که هدف علامه از نگارش این رساله نیز فراهم آوردن «درآمدی بر علم کلام» بوده که در آن، مباحث مقدماتی این دانش مطرح و تبیین گردد. البته همان‌گونه که در صدر این نوشتار اشاره کردم، علامه چندین رساله کلامی دیگر نیز با همین نیت و هدف تألیف کرده است، اما باید توجه داشت که این رساله‌ها هر یک مشتمل بر فواید خاص خود بوده و چنین نیست که یکسره تکرار و بازنویسی محض باشد. در حقیقت در لابه لای مباحث و در ضمن مطالب به ظاهر تکراری این رساله‌ها، گاه کلمات و عباراتی درج شده است که فهم فلان عبارت غامض در دیگر نوشتارهای کلامی یا بهمان نظریه در عرصه مجادلات عقیدتی را آسان می‌کند و به منزله راهنمایی سودمند در یادگیری مفاهیم و آموزه‌های کلامی عمل می‌نماید. از این رو نمی‌بایست به سادگی از کنار این رساله‌ها و نگاشته‌های ظاهراً خرد گذر کرد و در عبارات آنها نیندیشید. به واقع علامه در نگارش هر رساله، سطح خاصی از کلام آموزان را مد نظر داشته است و متناسب با حال آنها مباحث کلامی را تقریر کرده است و به همین جهت ممکن است در این عبارات مختلف و توضیحات متفاوت، کلید فهم مطلبی دشوار یا مبهم نهفته باشد.

فصل چهارم: در اثبات واجب الوجود. (دارای شانزده مبحث درباره اثبات وجود خداوند و مهم‌ترین صفات او).

فصل پنجم: در باب عدل. (در بردارنده هفت مبحث راجع به حُسن و قبح عقلی، افعال انسان، ماهیت تکلیف، وجوب لطف، احکام آلام، و آرزاق و آجال و أسعار).

فصل ششم: درباره بُبُوت. (شامل چهار مبحث: ضرورت بعثت پیامبران، عصمت پیامبران، اثبات بُبُوت پیامبر اکرم (ص) و امکان وقوع کرامات).

فصل هفتم: راجع به امامت. (مشتمل بر چهار مبحث: وجوب امامت، اثبات عصمت امام، اثبات امامت حضرت علی (ع) و امامت سایر ائمه - علیهم السلام).

فصل هشتم: در باب معاد. (حاوی چهار مبحث درباره: ماهیت انسان، امکان عدم عالم، استحقاق ثواب، و توبه).

از بین فصول بالا، فصول اول تا پنجم بیشترین حجم رساله را به خود

۲۰. جلی، حسن بن یوسف، الأبحاث المفيدة في تحصيل العقيدة، ص ۴۰.